

ԳՐԱԲԱՐԻ ԲԱՅԱՀԻՄՔԵՐԸ ԵՎ ՆՐԱՆՑ ՈՒՍՈՒՑՈՒՄԸ ԲՈՒՀՈՒՄ*

Օֆեյա Բաբայան

Բանալի բառեր՝ բայահիմք, ներկայի հիմք, անցյալ կատարյալի հիմք, արմատական, ցոյական, ի թույլ բաղադրիչ, նշույթավոր, աննշույթ, գրաբար, խոնարհում, բայահիմքի ուսուցում:

Բայի դիմավոր և անդեմ ձևերը կազմվում են բայահիմքին ավելացնելով համապատասխան վերջավորությունները: Գրաբարում բայահիմքերը երկուսն են՝ ներկայի կամ անորոշի հիմք և անցյալի կամ անցյալ կատարյալի հիմք:

Բայահիմք է կոչվում բայի տարբեր ձևերի համար ընդհանուր մասը, որի վրա ավելանում են բայական վերջավորությունները՝ կազմելով տարբեր բայածևեր: Ավանդաբար հայերենում տարբերակում են երկու բայահիմք՝ ներկայի (անորոշի, անկատարի, առաջին) հիմք և անցյալ կատարյալի (անցյալի, կատարյալի, երկրորդ) հիմք: Մ. Աբեղյանը դերբայները չէր զետեղում բայական համակարգի մեջ: Նրա «Հայոց լեզվի տեսությանը» հաջորդած քերականություններում բայի հատկանիշները համարելով բայիմաստը, սեռը և խնդրառությունը՝ դերբայները դիտվում են բայի արտահայտության ձևերից մեկը՝ անդեմ ձևեր: Եվ ակադեմիկոս Էդ. Աղայանը արդի գրական հայերենի համար առանձնացնում է նաև երրորդ բայահիմք՝ դերբայական բայահիմք, որից համապատասխան վերջավորություններով կազմվում են ապակատար (ապառնի, կատարելի) և զուգընթացական (պարագայական, համընթացական) դերբայները:[1]

Բայերի մեջ տարբերակվում է նաև բացարձակ հիմքը, որը ընդհանուր է տվյալ բայի բոլոր ձևերի համար: Բացարձակ հիմքը կարող է լինել պարզ, եթե այն համընկնում է բայարմատին, և բաղադրյալ, եթե բառահիմքը բաղադրյալ է (ձառագր+ել, ասպատակ+ել, ենթադր+ել):

Բայահիմքը կարող է համընկնել բացարձակ բառահիմքին, կարող է և ունենալ հիմքակազմիչ մասնիկ:[2]

*Բոլոր բայերի ներկայի հիմքը գրաբարում ևս ստանում ենք անորոշ դերբայից վերցնելով դերբայական վերջավորությունը: Ներկայի հիմքը կազմությամբ կարող է լինել **աննշույթ** (որս+ալ, հիւս+ել, ողորմ+ել (իմ), թող+ույլ), որը հավասարվում է բացարձակ հիմքին և նշույթավոր, որոնք իրենց կազմում բացարձակ հիմքից բացի ունեն հիմքակազմիչ մասնիկներ[3] կամ հիմքակազմ տարրեր[4] (մեծան+ալ, անցան+ել, երկնչ+ել (իմ), այտն+ույլ, ուսուցան+ել):*

Էդ. Աղայանը գործածում է վերջավոր և անվերջավոր,[5] Գ. Ջահուկյանը՝ մաքուր հիմք և ձևավոր հիմք[6] անվանումները: Ներկայի հիմքում հիմքակազմ մասնիկներ են համարվում բաղադրական-քերականական բայածանցները:

*Բայի անցյալ կատարյալի հիմքը կազմությամբ բազմածև է: Ընդունված է տարբերել երկու՝ պարզ կամ **արմատական** և **բաղադրյալ** հիմքեր: Անցյալ կատարյալի բաղադրյալ հիմքն ունի երկու ենթատեսակ՝ **ցոյական** և **ի թույլ բաղադրիչ ունեցող**:[7]*

*Պարզ կամ արմատական հիմքի դեպքում բայի արմատը հանդես է գալիս որպես հիմք (ուսանել-ուս, տեսանել-տես, հեղուլ-հեղ): **Բաղադրյալ-ցոյական** (ցոյ՝ ց տառի անվանումն է + ական ածանցը՝ ց ունեցող) հիմքի դեպքում բառահիմքին ավելանում է **ազ***

* Հոդվածն ընդունվել է 20.11.16:

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել ԱրՊՀ ակ.Ս.Աբրահամյանի անվան լեզվի ամբիոնը:

կամ **եաց** (անշեշտ՝ եց) մասնիկը (գոհանալ – գոհաց, խաղալ-խաղաց, սիրել-սիրեաց, դատել-դատեաց): **Ի** թույլ բաղադրիչ ունեցող հիմք է կոչվում անցյալ կատարյալի այն-պիսի հիմքը, որը բայարմատից բացի ունի նաև **ի** բաղադրիչ (մարտնչել-մարտի, հանգչել (իմ)-հանգի, ցասնուլ-ցասի): Ի-ն թույլ բաղադրիչ է կոչվում, որովհետև բայական վերջավորությունների ա ձայնավորից առաջ փոխվում է ե-ի: Այդպիսի հիմք ունեցող բայերը ստորադասական եղանակի երկրորդ ապառնի ժամանակաձևում խոնարհվում են խառը խոնարհմամբ:

Գրաբարի ուսուցումը հիմնականում կատարվում է՝ հիմք ընդունելով ուսանողների ունեցած լեզվական գիտելիքները: Ուսանողները դպրոցից տարբերակում են ինչպես բառահիմքը, այնպես էլ բայահիմքը: Բուխում լեզվական առարկաներից արդեն սովորել են բառը ձևույթների բաժանել, գիտեն հիմնական և երկրորդական ձևույթները: Բացատրում ենք, որ գրաբարի ներկայի, ինչպես նաև անցյալ կատարյալի արմատական և բաղադրյալ-ցոյական հիմքերը ընդհանրություն ունեն ժամանակակից հայերենի համապատասխան ձևերի հետ, իսկ **ի** թույլ բաղադրիչով հիմք ունեցող բայերը, փաստորեն, արդի հայերենում ունեն արմատական կամ ցոյական հիմք, ինչպես՝ գրաբար՝ թռչել (իմ) – թռի (թռեայ, թռեար, թռեաւ, ...) և արդի հայերեն՝ թռչել – թռ (թռա, թռար, թռավ, ...), գրաբար՝ մարտնչել (իմ) – մարտի (մարտեայ, մարտեար, մարտեաւ, ...) և արդի հայերեն՝ մարտնչել – մարտնչեց (մարտնչեցի, մարտնչեցիր, մարտնչեց, ...): Բայահիմքերը որոշելիս կարևոր դեր ունեն բայերի խոնարհումը, կազմությունը, բայաժանցը:

Գրաբարի քերականություններում բացատրվում է բայահիմքի տվյալ ենթատեսակը և նշվում՝ որ խոնարհումների և ինչ կազմության բայերն ունեն նման հիմք, ինչ բացառություններ կան: Կարծում ենք՝ դրանք մանրամասնությամբ բացատրելուց, ուսանողների հետ մի քանի անգամ, տարբեր բնույթի հարցերով կրկնելուց հետո անհրաժեշտ է բայահիմքերը որոշել նաև ըստ գրաբարի չորս խոնարհումների: Ուսանողները բայի կազմությունից արդեն գիտեն, որ **ե** խոնարհման բայերն ըստ կազմության կարող են լինել պարզ և **-ան/-** բաղադրական-քերականական ածանց ունեցող, **ի** խոնարհման բայերը՝ պարզ և **-ան/-**, **չ**, **նչ** ածանցներ ունեցող, **ա** խոնարհման բայերը՝ պարզ և **ան**, **են** ածանցներ ունեցող, (ըստ Հր. Աճառյանի՝ բանալ, թանալ, բառնալ, դառնալ բայերն ունեն ն ածանցը[8]), **ու** խոնարհման բայերը՝ պարզ և **ն** ածանց ունեցող:

Ընդունված տարբերակներով բայահիմքերը սովորելուց հետո ուսանողներն իրենց գիտելիքները ամրապնդում են տարաբնույթ վարժություններով, վերլուծություններով, ինչպես նաև պատասխանելով այսպիսի հարցերի.

1. Անցյալ կատարյալի ինչպիսի՞ հիմք ունեն ե խոնարհման բայերը:

Պատասխան՝ **ե** խոնարհման պարզ բայերն ունեն բաղադրյալ-ցոյական հիմք, բառահիմքին ավելանում է եաց բաղադրիչը՝ արձակել-արձակեաց, համբաւել-համբաւեաց, ստեղծել-ստեղծեաց (բացառություն՝ **ածել, բերել, հանել, հեղուսել**, մասամբ էլ՝ **համբերել** պարզ բայերն ունեն արմատական հիմք, իսկ **ասել, գիտել, կարել, մարթել, մերկել** բայերը **եաց** հիմքակազմիչի փոխարեն ստանում են **աց**), ան ածանց ունեցող բայերը՝ պարզ կամ արմատական հիմք՝ **արկանել-արկ, լուցանել-լոյց, հարցանել-հարց:** Բազմապատկական ածանց ունեցող բայերի հիմքերը որոշվում են ե խոնարհման պարզ բայերի, իսկ պատճառական բայաժանցով բայերի հիմքերը՝ ան բաղադրական-քերականական ածանց ունեցող բայերի օրինակով: Բազմապատկական ածանցները պահպանվում են՝ խածատել-խածատեաց, խոցոտել-խոցոտեաց, բեկտել-բեկտեաց: Պատճառական բայերի ան բաղադրական-քերականական ածանցը ընկնում է, պատճառական ոյց ածանցը՝ պահպանվում՝ ուսանել (իմ)-ուսուցանել-ուսոյց, զարմանալ-զարմացուցանել-զարմացոյց, ջեռնուլ-ջեռուցանել-ջեռոյց:

2. Անցյալ կատարյալի ինչպիսի՞ հիմք ունեն **ի** խոնարհման պարզ բայերը:

Պատասխան՝ **ի** խոնարհման պարզ բայերն ունեն բաղադրյալ-ցոյական հիմք՝ **խորհել (իմ)-խորհեաց, ողորմել-ողորմեաց, սասանել-սասանեաց (բացառություն՝ նստել (իմ) բայը արմատական հիմք ունի՝ նիստ:** Գրաբարում կա նաև **ե** խոնարհման նստել բայը՝ ամփոփել, կծկել իմաստով, որի հիմքը բաղադրյալ-ցոյական է՝ նստեաց[9], **ան** ածանց ունեցող բայերը՝ պարզ կամ արմատական հիմք՝ **անկանել (իմ)-անկ, բուսանել (իմ)-բոյս, ուսանել (ուս)-ուս, չ և նչ** ածանցներով **բայերը՝ ի թույլ բաղադրիչով հիմք՝ փախչել (իմ)-փախի, մատչել (իմ)-մատի, երկնչել (իմ)-երկի, կորնչել (իմ) կորի:**

3. Անցյալ կատարյալի ինչպիսի՞ հիմք ունեն **ա** խոնարհման բայերը:

Պատասխան՝ **ա** խոնարհման թե՛ պարզ, թե՛ ածանցավոր բայերի անցյալ կատարյալի հիմքը բաղադրյալ-ցոյական է, բառահիմքին ավելանում է **աց** մասնիկը՝ **խայտալ-խայտաց, յուսալ-յուսաց, անսալ-անսաց:** **Ան** ածանցի դեպքում ածանցը դուրս է ընկնում և ավելանում է հիմքի աջ բաղադրիչը կամ էլ ածանցի ն-ի փոխարեն դրվում է **ց-ն՝ գարմանալ-գարմաց, ցանկանալ-ցանկաց, մոռանալ-մոռաց:**

Ա խոնարհման **են** ածանց ունեցող բայերը անցյալ կատարյալի հիմքում ստանում են եաց՝ մերժենալ-մերժեաց, յագենալ-յագեաց: Բանալ և թանալ բայերի անցյալի հիմքերը լինում են բաց, թաց, դառնալ և բառնալ բայերինը՝ դարձ և բարձ:

4. Անցյալ կատարյալի ինչպիսի՞ հիմք ունեն **ու** խոնարհման բայերը:

Պատասխան՝ **ու** խոնարհման բայերի մեծ մասի անցյալ կատարյալի հիմքը հիմնականում արմատական է՝ **ցելուլ-ցել, գենուլ-գեն, լեսուլ-լես:** **Ն** ածանցը դուրս է ընկնում՝ **ջեռնուլ-ջեռ, հեղձնուլ-հեղձ, գբօնուլ-գբօ:** **Ն** ածանց ունեցող մի շարք բայեր ունենում են **ի** թույլ բաղադրիչով հիմք՝ **ոստնուլ-ոստի, այտնուլ-այտի, գարթնուլ-գարթի, խափնուլ-խափի, հարթնուլ-հարթի, մածնուլ-մածի, շրտնուլ-շրտի, ոստնուլ-ոստի, պակնուլ-պակի, պչնուլ-պչի, սարտնուլ-սարտի, ցածնուլ-ցածի, քաղցնուլ-քաղցի:** **Ու** խոնարհման վեց բայ բաղադրյալ-ցոյական հիմք ունեն՝ **ընկենուլ-ընկեաց, ընթեռնուլ-ընթերց, զգենուլ-զգեց (զգեաց), լնուլ-լից, խնուլ-խից, յենուլ-յեց:**

5. Անցյալ կատարյալի ինչպիսի՞ հիմք ունեն բայերն ըստ խոնարհումների:

Պատասխան՝ ըստ խոնարհումների (բացի բացառություններից)՝ **ե** խոնարհման **ան** ածանց ունեցող բայերն ունեն անցյալ կատարյալի պարզ կամ արմատական հիմք, պարզ բայերը՝ բաղադրյալ-ցոյական; **ի** խոնարհման բայերը՝ **ան** ածանց ունեցող բայերը՝ պարզ, **չ, նչ** ածանցներ ունեցողները՝ **ի** թույլ բաղադրիչով, պարզ բայերը՝ բաղադրյալ-ցոյական: **Ա** խոնարհման բայերը հիմնականում ունեն բաղադրյալ-ցոյական, ու խոնարհման բայերը՝ պարզ, բացի նշված վեց և **ն** ածանցով մի շարք բայերից:

Գրաբարի բայահիմքերը, նրանց ենթատեսակները կարելի է ներկայացնել նաև գծապատկերով.

